

Український Морський Інститут

----- 54 -----

Проф. Др Михайло Міллер

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ПРИКОВІВ'Я

XI

Генуезько-Венеційська доба 13-15 ст.ст.

ЖЕНЕВА

1947

На правах рукопису

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ПРИОЗІВ'Я

XI. Генуезько - Венеційська доба 13 - 15 ст. ст.

Вже в 12-му сторіччі в Приозівських степах досягають значні події. Під впливом натиска кочовиків-половців, що увесь час посилюється, остаточно зникає Хозарська держава, пізніше й Саркел. Літопис сповіщає, що "том же літі/1117/ приидоша Біловежці в Русь". Половці відтяли Тмутороканське князівство від Київської держави. В 1094 р. Тмутороканський князь Олег залишає Тмуторокань і подається до Чирнигова, здобувати свою батьківщину. В половині 12 ст. Тмуторокань вже знаходиться в руках у Візантії. Похід українських князів на половців 1185 р. закінчився невдачою. В ті ж часи зникають слов'янські поселення на Нижньому Доні, Кубані та Озівському узбережжі. Можливо, що їх населення, також "приидоша в Русь". Лишаються в Приозів'ї мабуть тільки "бродники", за яких згадує літопис в зв'язку з бойовищем на Калці р.1223.

В наслідок тих подій до початку 13 ст., як і в 5-м ст., після великого переселення народів, Приозів'я знову повертається на "дике поле".

В 1169 р. Візантійський імператор Емануїл Комнен дає дозвіл генуезцям торгувати по Чорному морі скрізь, крім портів Таматархи /Тмуторокані/ та Росії, що знаходилася по Пониззі Кубані. Ці порти, як найвигідніші, що держали зв'язок через р.Кубань з усім Північним Кавказом, Візантія залишала за собою. Адже в наслідок 4-го Хрестового походу, впала і Візантійська держава, а натомість повстала Латинська імперія, створена Південно-Європейським торговельно-промисловим капиталом, що намагався до безпосереднього захоплення східних ринків. Завдяки керуючій ролі Венеції в захопленні Візантії, Венеція придбала переможний стан і на Чорному морі. Венеційські купці, вдершись в східні моря, заснували тут низку торговельних колоній, а яких найважливішою на Чорному морі була Кафа в Криму, та на Озівському - Тана в гирлах Дона. За силку географічних та економічних умов видатніший торговельний осередок - Тана - виникає в місці сутику Дона з морем, в околиці, де й до того, протягом звиш 1.000 років буяли великі осередки торгівлі між Сходом та Заходом.

На лівому березі донського займища, в 6 км. від його впадіння в море, в річкову долину видається мисом висока гора, що переходить своєю основою в зональний степ. На вершці цієї гори, наприкінці миса, близько звалиш вже покинутого великого селища візантійської доби, була розташована Тана. На кінці 13 ст., поруч з Таною, ближче до степу, було побудоване татарське місто обнесене мурами - Азак.

Значіння Тани було надзвичайно велике. Її торговельні зв'язки простягалися на Захід до Іспанії та на Схід до Хіни. Цим значінням пояснюється та шалена боротьба, що точилася за Тану увесь час між генуезцями, та венеціанцями, та й те, що не дивлячись на часті грабування Тани татарами та вигнання звідтіля європейських купців, останні з виключною настирливістю знову й знову поверталися туди та відбудовували Тану.

В 1256-1299 р.р. між Генуєю та Венецією велася війна. Перемог-

ла Генуя і, в наслідок того захопила до своїх рук Тану. А вже в 1333 р. венеційці одержали від хана Узбека дозвіл знову оселитися в Тані. Син Узбека - Джанібек вигнав всіх італійців з Тани, але потім в 1346 р. знову дозволив їм повернутися та ствердив привілеї надані Узбеком. Разом з тим він призначив окремі місця для поселення генуезців та венеційців, що увесь час сварилися та боролися між собою за панування в Тані.

Нова війна між Генуєю та Венецією закінчилася в 1355 р. миром, за яким венеційці мусли перервати свої зносини з Таню на 3 роки. По вичерпанні цього терміну, р.1358 венеційці знову з'явилися в Тані і, за дозволом хана Бердибека, побудували тут твердиню. В 1395 р. Тамерлан пограбував та поруйнував Тану. На той час в Тані були купці венеційські, генуезькі, каталонські, біскайські та інших націй. Кожна нація послала від себе по одному промовцю до Тамерлана, для розмови з ним. За кілька років після наїзду Тамерланова, венеційці та генуезці повернулися до Тани. Тана була відбудована. Після того генуезці та венеційці, як і інші нації, жили тут порівнюючи тихо і в 15-му ст. Тана сягає свого найвищого розвитку та розквіту. Але в 1471 р. Турки, що воювали на той час з Генуєю, зайняли Донські гирла і зруйнували остаточно Тану, знищивши тут передову фортецю європейського купецтва. На той час було знищено й інші Італійські торговельні колонії, на Озівському морі та в Криму, де в 1475 р. турками був забитий і останній готський князь "Dominus Theodori Saich".

Після руйнації Тани, Азак було повернуто на турецьку твердиню Озів, що мала панувати на Озівському морі, та підпирати турецьку владу на Приозівських степах. Міжнародного торговельного значіння, Озів вже не мав.

Відкриття Америки та морського шляху до Індії, змінили великі торговельні шляхи, що сполучали Захід зі Сходом. Нові шляхи пройшли далеко обминувши Озів і він ніколи вже не мав того значіння, як Тана. Татарсько-Турецький Озів 14-16 ст. ст. мав значіння лише місцевого промислового та адміністраційного осередка для Приозів'я. Озівський Хан мав титул нарівні з Кримським. Озів бив свої металеві гроші, з написом "Азак". Тут був центр металургійної та керамічної промисловости, що постачала своїми виробами татарські поселення басейна Дону та кочові орди Надчорноморських степів. Але міжнародного ринку в Озові вже не було. Він занепав разом з Таню. Більше значіння набув Озів в 16 ст., як база турецького панування на Озівському та Чорному морях, та Приморських степах. Розгортається шалена боротьба козаків донських та запорозьких за опанування Озовом. В 1637 р. козаки донські та запорозькі взяли Озів і утвердилися там. В 1641 р. турки з величезним військом оточили Озів. Почалася знаменита в історії облога Озова, що тривала аж до 1643 р., коли козаки покинули Озів, зруйнувавши його кріпость. В 1694-1696 р. Московський цар Петро I, в наслідок 2-х нападів, забрав Озів. В тих штурмах видатну роль також грали донські козаки та українські під командою полковника Лизогуба. Оскільки велике значіння мало на той час місце положення Озова, що Петро I знайшов тут уперше вихід до моря і хотів побудувати тут столицю Московської держави /1/. На будівельні праці, задумані в великому розмірі, на Приозів'я було зігнано багато десятків тисяч робітників та німецькі інженери. В Озові будувалася величезна твердиня. Одноразово будувалася твердиня в Таганрозі, та низка фортець по північному узбережжю Озівського моря. Було почато також спорудження грандіозної траси, що мала просто сполучити Озів з Москвою. Але міжнародні обставини склалися інакше і Петро I в дальшому, здобувши вихід до Балтицького моря, заснував там столицю. Але ж темп робіт на Приозів'ї не

знижувався і твердиню майже було закінчено, коли після невдалого дняного зудару з турками в 1711 р., Петро I мусив покинути Приозів'я. В 1736 р., під час російсько-турецької війни, Озів знову був зайнятий російськими військами Мініха, далі знову опущений. Українська колонізація, що насувалася на Приозів'я в 18 ст., фактично займає Озів в 1769 р., а після миру з турками в Кучук-Кайнарджи в 1774 р. - Озів входить до складу Російської Імперії. З 1775 р. Озів стає губернським містом Озівської губернії. З 1810 р. Озів входить до складу Катеринославської губернії, яко посад. З 1888 р. входить в склад Области війська Донського, разом з тереном Ростовського уїзду. /2/

Така бурхлива та змінна історія Тани-Озова в кількох словах. Зараз Озів уявляє собою маленьке, тихеньке містечко, що живе майже виключно рибальством та великими рибними заводами. Навіть судоходне русло Дона, що колись обтікало високу Озівську гору, а 19 ст. пройшло вище Озова і пароплави, що йдуть з Ростова на Озівське та Чорне море, далеко обминають Озів. До Озова ж, по мілкому тепер рукаву, ходять лише спеціальні дрібні пароплавчики та рибальські байди.

Але й зараз в Озові, багато де чого нагадує, за його бурхливу минувшину. По всій площі міста, від берега ріки, аж до вал.двірця на степу, зустрічаються залишки земляних валів та споруд від різних твердинь, що були тут колись розташовані - Італійської, татарської, турецької та московської. До займища виходить частина величезного турецького валу, що з його розгортається чудовий краєвид Донської долини на десятки кілометрів. Під горою, біля блукви, де колись протікала ріка - рештки кам'яної "генуезької брами", що перерізує вал. На схилі гори - велика цеглова "турецька брама", побудована зводом. На горі - так зв. "турецький пороховий льох" - великий цегловий будинок, на половину в землі, з мурами до 2 мтр. завтовшки та залізними дверима. При кінці 19 ст. держалися залишки ще однієї будівлі, т.зв. "турецької канцелярії", але їх вже немає, та й інші з перелічених пам'яток швидко руйнуються та зникають. Вся гора, на якій розташовано Озів, щільно насичена залишками різних стародавніх будівель та різноманітнішими пам'ятками старовини. Круті схили гори, що виходять до ріки, насичені ядрами, бомбами та скалками від бомб. Цей бік гори, з відповідними частинами турецької твердині, обстрілювався гарматами з займища та з кораблів, козаками в 1637 р., турками в 1641-43 р.р. та Москвою в 1694-96 р.р. При копанні в місті канав або льохів, кожен раз знаходять підвалини будівель, залізні уламки та речі, кераміку, кости, монети і т.п. Одна ділянка, вже на околиці міста, описується дослідником в такому вигляді: "Стародавнє поселення, виявлене Г.Прозрітелевим в 1911 р. Поселення протягається вузькою смугою 300 - 350 мтр. завширшки та до 2 км. довжини від околиці м.Озова коло міського садку та напрямком до двірця. Горби та ями - залишки будівель. Більш всього фрагментів середньовічних амфор, посуду орнаментованого лощеними смугами, глеки з пласкими вухами, посуд з ріфленою поверхнею, посуд з зеленою та жовтою поливою, фаянсові та шкляні посудини". /3/ Матеріали озівських знахідок здебільшого гинули, або розходились по руках. Найбільш відомі пам'ятки та непогана колекція речей татарської культури, знаходилися в Новочеркаському музеї. Деякі збори озівських знахідок були і в Ростовському музеї. Окремі речі потрапляли до Ермітажу й до Історичного Музею в Москві. Ще до революції якийсь місцевий учитель зібрав невеличку збірку знахідок, яка містилася при гімназії. В 1935 р. нам вдалося відновити в Озові невеличке приміщення та відкрити в ньому музей місцевих знахідок. Але ж в Озові не знайшлося ама-

тора, який би зайнявся був охороною та збиранням пам'яток. Через те Озів, місто-музей, загалом спіткала та ж судьбина, що й більшість історичних міст України. Залишки твердинь та пам'ятки архітектури руйнувалися від часу, почати місцевим населенням, почасти різними установами. Систематичних, планових розкопів та досліджень в Озові майже не переводилося, величезна сила випадкових знахідок - загубала. Особливо багато тут, як в торговельному місті, та адміністраційному осередку, знаходили монет. Монети розходились по руках і по Приозівських містах, не було такого аматора старовини або колекціонера, щоб не мав грошей в Озова, якій увесь час правивджерелом для набирання грошових колекцій. Наприкінці 1930-х р.р. на околиці міста було зроблено майданчик для копального м'яча. Копунит почали вибивати з землі ногами гроші. Один студент передав мені 17 монет здобутих в такий нечуваний в археології спосіб. Гроші було передано мною до Ермітажу. З них виявилось 15 мідних та 2 срібних, здебільш озівського чекану. В Озові можливо й досі проживає учитель місцевого рибальського технікуму п.Іванов. Зацікавившись знахідками монет, він почав їх збирати, головним чином через своїх кучнів. За більш як 20 роєів він зібрав надзвичайну колекцію, що має велике значіння для історії Озова й Тани. Збираючись написати самостійно науковий опис цієї збірки, але не маючи для того потрібного знання, він показував її лише тим, кого не вважав собі за конкурентів. Так таа збірка не діждала наукового опрацювання, або будь якої простої каталогізації. За словами осіб, що ту збірку бачили, як і самого Іванова, в колекції знаходилося коло 1.000 примірників різних монет. Тут були монети грецькі часів Аляксичного та еліністичного, бо-спорські, херсонескі, ольбійські, римські, іранські та арабські діртеми, середньовічні візантійські та Західно-європейські, турецькі та татарські Золотоординські, Закавказькі та місцевого Озівського чекану. Московські від Федора Іоановича, особливо Олексія Михайловича та Петра I, так і пізніших царів. Багато з тих монет Іванов, за його словами, не міг визначити навіть приблизно. В 1942 р., колекція п.Іванова ще була ціла. Сам він був покликаний до армії, колекцію ж приховав десь в Озові. Дальша її судьбина - невідома, але за колекцією цією треба стежити і надалі, для того, щоби використати її для науки при першій нагоді. Во колекція та має значіння, що далеко виходить за межі історії лише Тани, чи Озова. Поки що, не маючи науково-обробленого нумизматичного матеріалу, можемо припустити, що: 1/Тана-Озів 13-16 ст.ст. мали високорозвинене грошове господарство та обіг, 2/В економічних зносинах переважала торгівля над обміном. 3/Поруч з міжнародньою торгівлею, розвивалась місцева товарна промисловість на степовий ринок Приозів'я - Причорноморья і 4/що в торгівлі між Сходом та Заходом, останній мав активний бізнес, вводячи сюди більш товарів, ніж грошей.

В 1870 р.р. копаючи якісь льох в Озові, люди наскочили на величезну оброблену мармурову плаху вагою коло 1/2 тони. На лицевій стороні, в середині, зроблено барельєфом герб, а по всій площі уперек кількома рядками готичькими літерами - текст в латинській мові: "Тут спочиває почесний та високорідний пан Джакопо Карнаро поважний граф Д'Арбе і, в доцеського наказу посол та конзуль в Танітта во всій імперії Газарії. 1362 р. місяць серпень". Плаху було перевезено до Новочеркаського музею. На місце знахідки Імп.Археологічною Комісією було командировано П.Хіцунова, що був не досить освіченим та культурним археологом навіть для того часу. Ганяючи за сензаційними знахідками, та не розуміючи значіння пам'яток побутових, П.Хіцунов, без ніякого ладу перекопав канавами в різних напрямках, місце знахідки. Відразу ж він наскочив на підвалини кам'яної середньовічної італійської церкви, побудованої тут очевидно до поховання графа Д'Арбе, то б то не пізніше половини 14 ст. Не сподіваючись тут відшукати щось надзвичайне, П.Хіцунов кинув розкопи, не дослідивши звалищ церкви, не знявши її

плана та не склавши опису /4/. З цих розкопів до Новочеркаського Музею потрапило кілька мармурових плах з рослинним орнаментом, прекрасно вибитим барельєфом з одного боку. Очевидячки це частина парапету, що відокремлював в латинських церквах вістарь від церковної залі.

В 1934 р. Озівський рибний завод заявив, що для поширення його будівництва, треба зруйнувати генуезьку браму. Обл. Виконком звичайно дав дозвіл, з умовою, що рибний завод асигнує кошти, потрібні для попереднього вивчення та фіксації цієї пам'ятки, що було доручено перевести Ростевбу. Бюро Краєзнавства та охорони пам'яток. Браму було обміряно, описано, зафотографовано та зарисовано. Тут також було переведено невеличкі розкопи А. Вязьмичим, при моїй консультації. Після того генуезьку браму було зруйновано. Правий пілон до основи, лівий - наполовину. Так зникла ця мабуть унікальна пам'ятка будівництва романського стилю на Україні. Буваючи тут пізніше, бачив я на тому місці лише купу сміття, та біля неї якусь дерев'яну клуно. Можна думати, що браму було зруйновано в плані загального нищення всіх пам'яток минущини на Україні.

"Генуезька брама" уявляла собою два рівнобіжних, грубих кам'яних мури, що творили собою пілони, поставлені уперек земляного валу, який вони перерізують на всю його широчину. Довжина пілонів - 13,4 мтр., височина - 2,5 мтр. Знадвору зовсім боків пілони обкладено було з тесаного дрібно-зернистого мушлевого вапняку, в середині забучено камінням - дикуном. Пілони пов'язані з земляними валами контр-форсами. З переднього та заднього боку кожен пілоновий торець пілона має паристі пілястри, від яких збереглися бази. По довжині пілонів розташовано також по 2 пари пілястрів, друг проти дружки. В горі збереглися частки карнисів, що обводили горішній край пілонів. Біля краю пілонів, яким вони виходили до берега, на мурах частинно збереглися велетенські залізні гаки, на яких висіли залізні створи воріт. /5/

З станиці Старочеркаській біля колишнього військового Вознесенського Собора, на землі лежать величезні ковани з грубого заліза створи воріт. Згідно стародавньому переказу, ці ворота були шивезені в якості трофея козаками з Осова, як вони його покидали в 1643 р. Простим обміром створ та розміру пілонів вдалося виявити, що ці залізні створи зняті саме з генуезької брами. Кожна половина воріт складалася з двох створів-частин, з яких одна була удвоє ширше другої. Ці частини створів були об'єднані петлями. Таким чином ворота можна було підняти всередині, на 1/3 їх ширки, очевидно для перепустки пішоходців та кінників, та повністю, для переїзду хурами. Пілони були очевидно перекриті простими балками, латами та жмизом, зверху чого насипано землю, що й творила верхню частину валу. Внаслідок того брама в цілому уявляла собою ніби то велику скрізну дірку в нижній частині валу, з рабрітом в формі прямокутника, лежачого на довгому боці. Кам'яні пілони, та й взагалі генуезька брама, уявляли собою єдину відому мені на Україні пам'ятку цивільного будівництва романського стилю. Пілони, особливо північними кінцями, стояли на багні, мабуть біля самої води ріки Дону, що тут огинав гору в ті часи. Тепер дія випростав свою течію і тут лишився болотистий дуг. Під час розкопів біля брами, вода виступала з землі вже на глибині 50 см. В зв'язку з таким ґрунтом, під основою пілонів виявилась на велику глибину та широчину - забутковка болога цілими колодами дерева, битою цеглою, камінням, будівельними рештками та керамікою. Отже повинні були існувати особливі причини, що примушували встановити браму біля самої води, та підводити сюди вали з гори. Поміж пілонами розкопано було залишки бруків з цегли, що поводі переходив вже за брамою, в брук з каменю-дикуну, обшліхованого водою. Кам'яний брук

був тут потрібний в зв'язку з доволі крутим вїздом з брами у гору. До воріт з гори йшла вулиця, що й досі у місцевого населення носила назву "Дженсовська". З інших показових, або документальних знахідок в Озові, можна згадати знахідку 1935 р., коли під час копання ями в одному дворі було знайдено фрагменти кам'яного надгробка з куфіцьким написом на ньому, та 6 білих яєчних глазурованих китайських філіжанок, прикрашених рослинним стилізованим орнаментом сіро-чорною та сіро-блакитною фарбами. На дні - клейна. Ці філіжанки-пам'ятка зв'язків Тани з Хіною. На жаль ті філіжанки не було науково списано, ані визначено їхнього часу. Вони зберігалися в Ростовському музеї /6/.

В 1939 р. С.Визігін перевів невеликі розвідкові розкопи на площі колишнього візантійського поселення, між зам-двірцем та містом, за які я згадував вище. Тут, поміж культурних залишків, він знайшов ніж, або гінджал з держакком з кости, вирізаним в формі людської постаті. Та постать має берез на голові та геральдичний щит на грудях. Можна здогадуватися, що це єсть виображення пажа, або стольника. Вспереч думці С.Визігіна, який відносив цю річ до візантійської культури, гадаємо, що ця річ відноситься до генуезько-візантійського часу, разом з великою кількістю фрагментів полив'яної кераміки.

В 1940 р. мною, за допомогою студентів-істориків було заміряно та нанесено на план залишки валів Тани, в їх зв'язку з валами Турецького Озова. Місце, на якому було розташовано Тану, цілком знаходиться під сучасними садибами, через що й залишки валу надзвичайно швидко зникають. Але по тих шматочках, що ще залишилися, можна було реконструювати загальний контур укріплень Тани. Загалом ця розвідка, хоч і не була доведена до кінця, дала багато цікавого і нового матеріалу, оскільки на топографічні пам'ятки Тани та Озова ще ніколи не зверталася увага.

Що до історії Тани-Озова, то маємо тут велику літературу, що може прислужитися до спеціальної бібліографії. Всі ці історії знаходимо по всіх капітальних "історіях російського государства", починаючи від Карамзіна. Багато і окремих робіт присвячених Озову. Але всі ті твори звичайно повторюють один одного й зупиняються здебільшого на чайбільш відомих моментах облоги Озова козаками та, особливо Петром Ім.

Для історії ж власне Тани маємо два найважливіших джерела. Перше - **Венеційський архів**. Завдяки тому величезному значінню, яке мала Тана для Венеції, уряд останньої увесь час особливо цікавився її судбиною, намагаючись закріпити Тану за собою, посилити там венеційське купецтво та авторитет Венеції, для чого держав в Тані спеціально уповноважених послів-конзулів. В наслідок цієї політики в венеційському архіві збереглася велика кількість актів, документів, узвал уряду та всякого листування XIII-XV ст.ст., присвячених Тані. Такий же архів в Генуї, на жаль не зберігся в цілому, те ж що залишилося, ще не оброблено істориками. В 1890-х р.р. венеційський архів, в частині що до Тани, був переглянутий проф. М.Ковалевським, який потім зробив доповідь за наслідки своїх досліджень на Археологічному З'їзді в Харкові /7/.

Другим надзвичайним, але в іншому році, письмним джерелом до історії Тани єсть опис подорожі до Тани і перебування там, що був написаний венеційським купцем Йосафатом **Барбаро**. Останній перебував в Тані з 1433 р. аж до 1452, тобто в часи її найвишого розквіту. Описуючи все, що він бачив, чув і пережив сам, Барбаро оповідає між іншим, як він уклав угоду з 7-ма купцями для розквіту скарбу аланського царя, за який ходили чутки серед народу. Купцянство скарбонукачелів найняло аж 120 робітників-коначів. Вони розкопали велику могилу десь на Нижньому доні, але замість скарбу спиткали там поміл, кістки та риб'ячу луску. А Міллер висловлював думку, що венеційці копали "кобляково"

городище "біля Аксаю, де справді в кручі берега відслонюються величезні поклади золи, кісток, луски та череп"я. Однак та гадка навряд чи обгрунтована, бо Барбаро визначно каже "tumulus", тоб то могила, а не городище. Разом з тим, в своєму описі, Барбаро дає цілу низку цікавих і важливих вказівок, що до Тани того часу. /8/

Матеріали венеційського архіву, разом з подорожжю І. Барбаро, даними археології та дослідженням залишків укріплень Тани, дають можливість в чеській мірі реконструювати Тану. Місто було розташовано на високій горі в вигляді миса, що з ті часи був з двох боків оточений Доном. В наші часи тут лишилася стариця Дону, в вигляді одного з рукавів ріки, що підходить до миса лише біля його кінця. З двох боків миса, замість Дона тепер займає з лугами, озерами та болотами. Місто Тана було оточене земляним валом з кам'яним муром та баштами. Укріплення мало в цілому форму овалу, витягнутого уперек миса в такий спосіб, що в обох вузких кінцях вали виходили з гори до самої ріки. Тут в обох кінцях овалу, південному та північному - знаходилися міські брами, з яких до наших днів збереглася описана вище північна брама. Завдяки такому стану укріплення галери підходили по дону до самих міських брам, хоч місто було розташоване на горі. Очевидячки мала значіння найменша віддалень між берегом ріки, де приставали кораблі, та брамою, для розвантаження та навантаження товарів, з боку безпеки та охорони під час переведення цих робіт. Товари, що вивантажувалися з кораблів, відразу заносилися через браму за стіну. Навіть, судячи по дослідженій північній брамі, вона виходила просто до води. Чітких вказівок на браму зі східного боку Тани, що виходив в напрямку до степу - не маємо. Та тут наваду чи й могла бути брама, бо з цього боку укріплення Тани притуплялися до татарського Азаку, що повністю відрізував Тану від степу. Відтак Тана уявляла собою ніби острів з виходами на воду - характерний стан для морської торговельної колонії.

Лінія валу в деяких місцях по довгому боці, що виходив на захід - робила гострі виступи клинцями назовні. На кінцях виступів стояли башти. Такий характер укріплення давав змогу обстріла з башт в обидва боки, на підходи ворога до валів. Це римська традиція побудови твердинь. В 1940 р. вдершись з заходу до підніжжя валу по майже неприступній кручі яр, я виявив тут ще цілі основи башти з тесаного каменю. За умовами того часу, я не міг знятися цими рештками будівлі, але треба думати, що завдяки своєму неприступному стану вони переживаються ще надовго і їх дослідження треба мати на увазі при складанні плану дослідження Тани в будучому. Мури Тани зверху були остільки широкі, що на їх могли уміщатися люди. І. Барбаро пише, що під час його перебування в Тані, повз неї переходив татарський хан з усією ордою. Не дивлячись на сусідство з Азаком, згоду та мирні відносини з татарами, італійці заперли брами Тани, та озброєні стояли на мурах, слідкуючи за пересуванням диної орди. Тану татари на цей раз не займали, але вище міста в 40 милях по дону, сплюндрували та поруйнували у пень італійські рибні заводи, найшовши та пограбувавши навіть ті рибні запаси, що були сховані в льохах під землею.

В середині укріплення Тана-місто, розподілялася на два квартали, чи поселення, генуезьке та венеційське. Мешканці цих двох частин - купці, службовці, комісіонери, різні авантюристи, корабельні майстри, робітники та матроси, увесь час сварилися між собою. Кожне поселення мало свою місцеву управу, звязок з метрополією та уповноважених представників останньої. Загальне керування Таню належало то венеційцям, то генуезцям. Конзули, що правили Таню, давали згоди з татарськими ханами і платили їм значну данину. Сварки між генуезцями та венеціанцями доводили часом до відвертих сутичок між ними і до того надокучали татарам, що ті час від часу виганяли з Тани усіх італійців, не забувши при тому пограбувати і саме місто. В Тані, між італійцями перебували і ін-

ші західно-європейські купці - французи та єспанці. В Тани було кам'яна церква, біля якої ковали достойних мужів, торговельний майдан, кам'яні будівлі, величезні міські ваги, водостаті.

Зі сходу, від степу, до Тани впритул підходило також обнесене валом з баштами татарське місто Азак. Тут мав резиденцію місцевий хан зі своїм двором. В Азаку була велике кількість майстерень кустасьного виробництва на татарський попит - на керамічні та металеві, виробляючи прикраси і зброю. В Азаку ж знаходився монетний двір. Тут же був ринок і на худобу, яку розводили татари - коні, товар та вівці.

З західного боку до стін Тани тулилося вірменське поселення. Воно не мало своєї твердині і його мешканці під час небезпеки ковалися за мурами Тани. Це було представництво східного ринку. Тут перебували купці з Ірану, Бухари та Індії. Відсіль протягалися торговельні зв'язки і в Закавказзя, в Середню Азію і в Хину аж до Нанкіна. Не маємо яernih вказівок на купців українських або польських, хоч один з найбільших торговельних шляхів Тани йшов через Київ, Львів до Кракова.

На протилежному, низькому березі Дону, знаходилося жидівське поселення. Жидівське купецтво було пов'язане однаково як із Заходом, так і зі Сходом, через Кавказьких жидів /татів/ та бухарських. Оселюватися в Тани, як і по цей бік Дону їм було невільно.

Таким чином в 15-му сторіччі Тана зі своїми передмістями, уявляла собою правдивий міжнародний осередок. Тут жили, сюди приїздили, зустрічалися та творили торгівельний, а разом з тим і культурний зв'язок купці всіх народів Європи та Азії, від Єспанії до Хіни, що вели п'єрід в житті того часу.

В 3-х км. від Тани, по долині р.Каталяника та по вибалках, знаходилися байрачні ліси. Нині від того лісу не лишилося жадного сліду. Багато було дикого звіря. По степу - табуни диких коней /тарпанів/, джейранів, сайгаків, вовків та ушкалів. В гирлах та по безмежному займищу Дона - табуни диких свиней, порішня /lutra / та норка. Особливо багато було птахів. По степах ходили череди дудаків. Донські ж гирла, як і до останнього часу, правили садком не тільки для риби, але й водоплаваючого птаха - гусей, лебедів, різних порід качок та куликів, що носилися над займищем великими хмарами. Але більш усього було риби. Озівське море і зараз посідає 2-е місце в світі по біологічній насиченості, причому дельта Дону уявляє собою природній садок для розмноження риби. Рибальство, заготівля та вивіз риби, правили в часи Тани, як і нині, в сучасному Озові, одним з важніших місцевих промислів. Італійці мали великі підприємства для лову та заготівлі риби на Низззі Дону. /9/.

Біля Військового собору в Старочеркаському, поруч з залізними ворітьми, лежить нечуваних розмірів залізна стріла від велетенської ваги, також вивезена козаками з Озова. Ці гігантські ваги, счені дячки міські, могли бути встаткованими лише в спеціальному спорудженні, між цегловими мурами з залізними балками. На ця вагаж можна було важити одноразово більш тони і вони правили в Тани для товару великого обсягу, як хліб, риба, шкіри, можливо худоба. У всякому разі велетенські розміри ваги свідчать за пересування великої кількості товарів.

Безпосередньо з Тани в Європу вивозились морським шляхом - риба сушена, солена, копчена та інше, хліб в зерні, шкіри, овчини, та хутра порішні, норки, лисиці та вовка. Ці хутра були найбільш розповсюдженими в козакому убранстві на Дону ще в 19 ст. Морський шлях з Тани йшов до Порто-Сізіано, тоді до Кафи, далі до Венеції, Генуї, Марселя та Валенції.

Суходолом з Тани гнали табуни коней та гурти худоби до Польщі та Угорщини. То був історичний шлях - через Кічкаський перевіз на Київ, Володимир, Львів та Краків. Транзитом через Тану йшли зі Сходу до Європи - шовкові та вовняні перисті тканини, індійська розкішна зброя, дорогоцінне каміння та хінська порцеляна.

Східний шлях ішов по Дону на Волгу до Нового Сарая, відти Волгою на Каспійське море. Тут він розгалужувався на порти Кавказькі /Махач-Кала, Дербент, Баку/, Іранські та Середнь-Азійські. Цей історичний шлях ще за сарматських часів мав таке значіння, що після знищення Тани та захоплення її позиції Озовом, один великий турецький султан 17-го ст. склав уперше план "Волгодонського каналу". Після захоплення Озова, московський цар Петро I навіть почав копати величезний канал, для чого був призначений англійський інженер Джон Пірі. Але за іншими справами робітників не вистачало, а д. Пірі, злякавшись до смерті московської тактики Петра I, нишком утік до Англії. Залишки тих велетенських робіт, видно і зараз між колінами Волги та Дону. В 1929-35 р.р. совєтська влада знову повернулася до Волгодону і тут безперестанно працювали кілька десятків загонів геологічних, гідрографічних, археологічних і т.п. Але совєтський план залишився в тому ж стані, що й турецький, а від робіт не лишилося навіть і такого сліду, як після Джона Пірі.

З Європи до Тани ввозилися дешеві тканини, стандартна зброя, оливкова, або "дерев"яна" олія, вино, початки кераміка, яко тара, особливо ж венеційські шкляні вироби - намиста та стрази.

Татари постачали на міжнародній ринок Тани, коней, худобу, шкіри, хутра та овчини.

Крім Тани на Озовському морі знаходилася ще одна, менша торговельна колонія, що належала італійському місту Пізі. Ця колонія так і звалася "Порто Пізано", або "Ріхано". Судячи по мапі Меркатора то пізніше, що в основному всі повторювали Меркатора, Пизанський Порт було розташовано на північному березі Озівського моря, близько Таганього Рогу. Локалізувати точно місце знаходження Пизанського Порту по цих картах не було можливості, завдяки їх схематичності. Більшість істориків, що згадували за Пизанський Порт, обмежувались вказівками на північний беріг Озівського моря. Історик Таганрога П.Филевський висловив думку, що Пизанський Порт знаходився на Таганьому Розі, де тепер м. Таганрог. /10/ В вирішенні цього питання, прийшла на допомогу археологія. Досліджуючи узбережжя моря, я в 1929 р. несподівано наскочив на залишки Пизанського Порту. Вони виявилися на високому березі, у основи Петрушиної Коси з східнього боку, в 6 км. від м. Таганрога на захід. Тут мною був констатований доволі міцний культурний шар того ж складу, що і в Тани /11/. Особливо характерна для цієї культури полив"яна кераміка, з пануючим яснозеленим кольором /металева полива очевидно з мідянок яр"ю./ На мисках зустрічаються поліхромні зображення квіток та птахів з вишкрябаним контуром. З фарб, після зеленої, найбільш зустрічається жовта, брудна та чорна. Ця кераміка звичайна для всіх італійських колоній в Криму, відома й на Чорноморському узбережжі Кавказу, яке саме А. Міллер і гадав за осередок її виробництва. Кераміка, можливо татарського виробу, у всякому разі східного походження і стилю. Деякі форми глеків - цілком наближаються до Ірансько-Кавказьких кунганів, миски ж, особливо своїм орнаментом - близькі до середнь-азіатської орнаментики. Близьку до цієї кераміки, находимо в фрагментах із звалищ Сарая-Берке. Але серед нам"яток кочових татар, не знаємо її зовсім. Ця кольорова кераміка зі своїм орнаментом, типова для середньвічних міст північно-східного узбережжя Чорного моря та Приозів"я, уявляє собою ділянку східнього містечтва та культури, ще не вивчену, що її матеріяли ще й не публікован. Наразі ж нам важна якась, не зовсім зрозуміла поки що, пов"язаність цієї кераміки з залишками італійських торговельних колоній. За умовами своєї розвідки того часу, я мусив обмежитись констатуванням

лише двох попередніх фактів: того, що в цьому місці знаходяться залишки італійської колонії, та що цією колонією був саме Пизанський Порт. Повне дослідження цієї пам'ятки стоїть черговим завданням перед молодим поколінням українських археологів.

Ще за часів існування Тани, в суміжному з нею татарському Азаку зникає осередок промисловости, розрахованої на внутрішній ринок. Після загибелі Тани, цей осередок розвивається ще далі, але ніколи не набуває міжнародного характеру. Азак виробляв товари, якими постачав татарські міста та села басейну Дона й Кубані, особливо ж кочове населення Приозівсько-Причорноморського степу. Причому в ремісничому виробництві та внутрішній "степовій" торгівлі, посідав друге місце після Нового Сарая.

В Новочеркаському музеї була вітрина озівських знахідок, що давала деяке уявлення за озівське ремісниче виробництво Озова XIV-XV ст. Тут знаходилися між іншим цікаві йдевидні посудини з тоненьким, коротким горлом, зроблені з каменя-шіфера. Такі ж посудини відомі з інших місць знахідок. В них тримали "сурьму" - червону фарбу, якою жінки підмальовували собі обличчя. /ценобер/.

В Озові ж виготовлялися кам'яні надгробки, іноді з привозного мармуру, здебільш з донецького пісковця. Вони мали форму плахи, що вкопувалася сторч, або лежачого півциліндра із сторчковим каменем у головах /бангаш/. Надгробки майже по всій площі вкривалися текстом, висіченим декоративною куфичною вяззю. В Новочеркаському музеї знаходилося кілька мусульманських стародавніх надгробків з могил та випадкових знахідок на Приозів'ї. На одному надгробкові, знайденому в могилі біля Калмійова, був напис: "Смерть покійного незрівняного Алі-Бек-Тимур-Булака сина Алі-Той-Тимура, в місяці Шабан, року 781 піджри" /1379 р./. В місцях біля ст. Єлизаветовської ми, разом з А. Міллером знайшли цілу велику й високу мармурову плаху, що поширювалася до гори і закінчувалася фронтоном. В фронтоні було розміщено рослинний східний орнамент, виконаний пласкорізьбово. Нижче кілька стрічок куфичним письмом, що висловлювали ритуальну похвалу достоїнств померлого та побажання йому щасливого життя на тім світі. Нижче йшли заготовлені, але не заповнені стрічки, на яких мусили бути написані титули та ім'я померлого. Таким чином виготовлення надгробків мало характер певного виробництва і плахи робилися не тільки за замовленням, але й для попереднього продажу.

Вироблялися також в Озові різноманітні металеві прикраси, досить розповсюджені серед татарських жінок заможної верстви. В Новочеркаському музеї знаходилися лив'ярські матриці для лиття різних прикрас, з Озова, також мідні із стразами каблучки, бранзолети, сережки, люстерка, то що. На лляних бронзових люстерках звичайні написи куфичним шрифтом такого змісту: "Слава, довголіття, багатство, знаменитість, підвищення, похвала, щастя, влада, процвітання, могутність та благовоління - його господарю". Техніка кустарного золотарського виробництва, була досить висока та різноманітна. Лив'ярство, карбування, філігрань /ажурна скань/, проста скань, зернь, риговина. Окремі речі прикрашувалися стразами - кольоровим склом. Речі дуже близькі з боку стилю та техніки до Кавказького золотарського мистецтва того ж часу, під впливом якого безумовно знаходилося Озівське виробництво прикрас.

Вироби Озівської ремісничої промисловости відомі з багатьох випадкових знахідок на Дону і Приозів'ї, також із залишків татарських поселень та з татарських могил. Дніпрельстанівською археологічною експедицією була досліджена одна могила з лівого боку Дніпра біля с. Віжньої. Тут виявилася поховання 14 ст. значної татарки з перетнями на обок руках, прикрашеними стразами, сережками, бранзолетами і люстерком. Найцікавішим виявився голозний убір, на якому були нашиті в два рядки великі і дрібні розети філігранного діла, з великими і дрібними стразами. /Ціка

вирізка поховання зберіглася в Катеринославському музеї/. Поховання татарської ханши із ще розкішнішими прикрасами металевими, такими з саме розетами та монетами Джанібек-Хана /14 ст./, було розкопано Д.Яворницьким біля с.Татарбранки. При цьому поховані в могилі знайшлися й рештки колесниці, прикрашеної мосяжними цвяхами та платівками. Всі ці прикраси творять єдиний стиль, що його можна назвати Осівсько-Кавказьким./12/. Цілі могильні некрополі з татарськими прикрасами, зброєю та монетами ханів Узбека та Джанібека, розкипувалися Д.Самоквасовим біля С.Вороні в Надпоріжжі та біля Новогригорівки на р.Кінській /13/. Так само в могилах кочових татар по всій Надчорноморсько-Осівській степовій смузі, знаходять силу татарських грошей, звичайно найдрібнішого розміру, срібних, що їх здебільше у нас звуть "лускою". Ці знахідки вказують на те, що грошове господарство було досить розвинене і у кочових татар.

Наприкінці 15 ст. турки захопили Пониззя Дону, Приозів'я, Причорномор'я та Крим. Всі італійські колонії, в тому числі Тана і Північний Порт, були знищені. Турки будують велику твердиню, об'єднавши вали та стіни Тани з Азакою. Відтак Турецький Осів охопив собою і колишню Тану і Азак і мав в концентричних лінії укріплень: Цитадель, коло з кам'яного муру і коло з земляного валу. Економічний зв'язок Причорномор'я з Західною Європою був на довгий час перерваний. Європейський торговельно-промисловий капітал сунувся з усієї сили до Америки, та ожесиським шляхом, до Індії.

Тана впала. Її історія коротка, але яскрава й яскрава, уявляє собою сторінку в історії України, найменш вивчену, але досить своєрідну та цікаву.

Вже в 16 ст. до Приозів'я насунується колонізаційні хвилі. З боку Дніпра - українська, та по Дону - донська козака. Вже в другій половині 16 ст. українці закладають на Пониззі Дону "Черкаське" поселення, яке пізніше займають донські козаки. Спиралючись на Черкаський та Монастирський городки, донські козаки, разом з запоріжцями ведуть запеклу боротьбу з турками за Осів та Осівське море. В половині 17 ст. Черкаський городок стає політичним, військовим та релігійним осередком Звездалічного війська Донського. Разом з тим до Черкаського городу переходить та роль, яку до нього грали на Пониззі Дону Танаіс, Саржел та Тана. Але на цьому ступені історії Приозів'я, відношення економічних сил та інтересів - цілком інше. На Черкаському ринку зустрічаються тепер Москва, Кавказ, Балкан та Україна.

П р и м і т к и

1. Про плани Петра I відносно Озова та побудови там російської столиці, оповідає Катерина II в своїх листах до Вольтера.
2. Літератури з історії Озова не наводимо, оскільки це виходить за межі нашої теми; лише нагадуємо одну працю, що має значіння першоджерела. Це - АСГАН ЮРБ "Дневник путешествия в Московію /1698-1699/". СПб., 1906 г. Ця праця подає цікаві матеріали до історії Озова часів Петра, особливо ж цінна доданими до неї планами твердинь Озова, Таганрога, всіх Над"осівських фортець та картами всієї місцевості. Про друге заняття Озова московськими військами - І.Х.МАНШТЕЙН. "Записки о Росии 1724-1744 г.г." СПб., 1875.
3. Д.ВЯЗИГІН. "Археологические раскопки и разведки у Азовского городского владѣнща в 1939 г." - "Известия Рост.Обл.Музея Краеведения", вып.2-й. Р.н/Д., 1940 г.
4. А.ЛИЦУНОВ. - "Раскопки в Елизаветовском городище и в Азове". ОИАК. за 1871-72 г.г. СПб., 1874, стор.ХVI-ХVIII.
5. Б.ЛУНИН. "Раскопки в Азове". - "Археологические исследования в РСФСР. в 1934-36 г.г." Ин-т Ист.Мат.Культ.Акад.Наук СССР., Л.1941 г.

6. Лише коротеньке звітлення, Б.ЛУНИН. "Китайские чашки из Азова". - "Известия-Росг.Обл.Музея Краеведения", вып.2-й Р.н/Д., 1940 г.
7. М.КОВАЛЕВСКИЙ. "К ранней истории Азова". - "Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г." М., 1905 г., т.II.
8. I. BARBARO "Viaggio alla Tana". Росс.переклад "Путешествие в Тану." Библиотека иностранных писателей о России. СПб., 1836. 3 розвідок присвячених Тані, в зв'язку з іншими італійськими колоніями, варто згадати працю відомого знавця Причорномор'я - Ф.Бруна "Notices historiques et v.X. N.9. Paris.
9. Описи Надчорноморських степів з їх фауною та природними багатствами в 17-18 ст.ст.:
 - Г.ДЕ-БОПЛАН. "Описание Украины". СПб., 1832, стор.93.
 - "Донесення Московських послів Н.ЗОТОВА та В.ТЫШКИНА". "Записки Одесского О-ва истории и древностей". Т.III, Отд.2, стор. 573.
 - Э.ЛАСОТА. "Путевые записки". Од., 1873, стор.54.
 - МЫШЕЦКИЙ. "История о казаках Запорожских". Од., 1852., прим.3.
 - С.ГМЕЛИН. "Путешествие по России для исследования трех царств природы". ч.I., СПб., 1871.
 - И.ПАТИЛОВ. "Сообщение о тарпанах". М., 1884.
 - D. GÜLDENSTÄDT. "Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebirge". St.Petersb., 1791.
 - P. PALLAS. "Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reiches, 1793-1794. Leipzig, 1801.
 - Деякі частини в перекладі на рос.мову П.Караулова. "Записки Одесск.О-ва Ист.и древн.", т.т. XII-XIII. Од.
 - Д.ЯВОРНИЦЬКИЙ. "Вольности запорожских казаков". Историко-топографический очерк". СПб., 1890.
10. П.Филевский. "История г.Таганрога". Таг., 1898 г.
11. М.Миллер. "К вопросу о местонахождении Пизанского Порта" - "Записки Сев.Кав.О-ва археол.ист., этнограф." Вып.5-6, Р.н/Д., 1929.
12. Д.Эварцицкий. "Раскопки курганов в Екатеринославской губ.", - "Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г." т.1, М., 1907.
13. Д.САМОКВАСОВ. "Могилы русской земли". Описание археологических раскопок и собрание древностей проф.Д.Самоквасова." М., 1908.

В И Д А Н Н Я

Українського Суходолового Інституту

1. ТИМІШ ОЛЕСЬЮК - Мапа Української Метрополії з поясненням, Київ 1944 /31x22/; стор.10 і 1 мапа.
2. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЗБІРНИК - книга перша. Ваймар, 1946 /31x22/, стор.50
3. ВЕДЕ - Сучасний мент і наші завдання. Герсфельд 1945 /31x22/, сторн.4. Відбитка.
4. СТАТУТ парафії Української Автокефальної Православної Церкви. Герсфельд 1945 /31x22/ стор.4. Відбитка.
5. СИЛЬВЕСТР, єпископ - Церковний Устрій в Україні. Київ 1945 /31x22/ сторн.38.
6. МИКОЛА ЛЬВИЦЬКИЙ - Дух Вавару. Київ 1946 /31x22/, стор.18.
7. ІВАН БАГРЯНИЙ - Чому я не хочу повертатись до СРСР? Відень 1946. /31x22/, стор.16.
8. В РІЧНИЦЮ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ - 22 січня 1946. Женева 1946. /31x22/ стор.12.--
9. ДО УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН В ЕМІГРАЦІЇ - Женева 1946 /31x22/, стор.10
10. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга друга. Київ 1946 /31x22/ стор.40.
11. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Нотатка до питання за тризуб. /31x22/ 14 сторінок і одна ілюстрація. Відбитка. Женева, 1946.
12. ТИМІШ ОЛЕСЬВИЧ - Мапа Соборної України і сумежних заприязнених країн. Женева 1946 /30x21/ 14 стор. тексту і мапа розм. 65 x 90.
13. ЮРІЙ ЛИПА - Київ - Вічне Місто. Женева 1946 /31x22/ 15 стор. і одна світлина. Передрук.
14. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ РЕЛІГІЙНИЙ ЗБІРНИК - Книга перша. На чужині 1947. /31x22/ 86 стор.+ 5 світлин та 1 мапка.
15. ЮРІЙ ЛИПА, 1900-1944. Збірник, кн.І. /Друкується/.
16. ТИМІШ ОЛЕСЬЮК - Сіра Україна. Женева 1947 /31x22/ сторн.46 і одна мапа.

Українського Морського Інституту:

1. ЮРІЙ ЛИПА - Чорноморська доктрина. Варшава, 1940 /29x22/ стор.124+6.
2. ЛЕВ ВИКОВСЬКИЙ - Туреччина. Бібліографічні матеріали. Варшава. 1940. /31x22/ стор.68.
3. Г.І.БРАТІАНУ - Початки торгівлі на Чорному морі. Варшава 1940. /31x22/, стор.42.
4. ОЛЕГ КУЛИНЯК - Чорноморська проблема в українській промисловості. Варшава 1941 /31x22/, стор.50 і 1 схема.
5. ІВАН ШОВГЕНІВ - Чорне море. Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну. Варшава 1941 /31x22/ стор.112 і одна карта.
6. АНАТОЛЬ ОПІЄНКО - Комунікаційне летунство в Чорноморському просторі. Сучасний стан і можливості розвитку. Варшава 1941. /31x22/, стор.32 і 2 схеми.
7. ІВАН ШОВГЕНІВ і ЗАЛЕНТИН САДОВСЬКИЙ - Український Чорноморський Інститут. Програма діяльності. Варшава /31x22/ стор.20.

8. ЮРІЙ ЛИПА і ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Чорноморський простір. Атлас. Схеми
рисував Ст.В. Варшава 1941 /31x22/ стор.46.
9. ДМИТРО НЕСТЕРЕНКО - Організація адміністрації морських портів Ук-
раїни. Одеса 1941 /31x22/, стор.34 і 3 схеми.
10. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга перша. Одеса 1942 /31x22/, стор.68
і 1 схема.
11. ЮРІЙ ЛИПА - Емоційні первні в Чорноморському світогляді. Одеса
1942 /31x22/, стор.15. Відбитка.
12. МАКСИМІЛІАН ПЛЕЧАО - Українська Гетьманська флота 1918 р. Стислий
нарис. Одеса 1942 /31x22/, стор.17. Відбитка.
13. ЮРІЙ ЛИПА - Чорноморська доктрина. Друге видання. Одеса 1942.
/31x22/ стор.165 і 1 мапка.
14. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга друга, Одеса 1942 /31x22/, стор.67.
і 4 аркуші схем.
15. ІЛАРІОН, Архієпископ - Церква під монголами в 13-14 столітті.
Одеса 1942 /31x22/, стор.33.
16. ІЛАРІОН, Архієпископ - Український Запорозькийскит на Афоні.
Одеса 1942 /23x22/, стор.16 і 1 ілюстр. Відбитка.
17. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга третя. Одеса 1943 /31x22/ стор.64
і 2 ілюстрації.
18. СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ - Українська справа зі становища політичної
географії. Друге вид. з передмовою Л.Биковського.
Одеса 1943 /31x22/, 150 сторн.
19. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Іван Шовгенів, 1874-1943. Біо-бібліографічні
матеріали. Одеса 1943 /31x22/ стор.4 і одна ілю-
страція. Відбитка.
20. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Напрямі всеукраїнської високошкільної політики.
В порядку дискусії. Одеса 1943 /31x22/ стор.6.
Відбитка.
21. ІВАН ФЕДЕНКО-МОПІВСЬКИЙ - Проблема технічного високошкільництва
в Україні. В порядку дискусії. Одеса 1943 /31x22/
сторн.4. Відбитка.
22. ЮРІЙ ЛИПА - Міт Півдня, Одеса 1943 /31x22/, сторн.7. Відбитка.
23. ІЛАРІОН, архієпископ - Руссикон на Афоні. Холм 1943 /31x22/,
сторн.11 і 1 ілюстрація.
24. ВІТОЛЬД КЛІНГЕР - Аріяна Флавія з Нікомідії "Плавання довкола
Понту Евксінського" /Чорного моря/ Одеса 1944
/31x22/, стор.13. Відбитка.
25. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Степан Рудницький. Біо-бібліографічні матерія-
ли. Одеса 1943 /31x22/ стор.14 і 1 ілюстр. Відбитка.
26. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга четверта. Одеса 1944 /31x22/ стор.73
і 1 ілюстрація.
27. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга пята. Одеса 1944 /31x22/ стор.79 і I
схема.
28. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга шеста. Одеса 1945 /31x22/ стор.40.
29. ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ - "Батько Нестор Махно"... Герсфельд 1945.
/31x22/, стор.26. Відбитка.
30. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга сема. Одеса 1946. /31x22/ стор.44
і 1 мапка.
31. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Апостол Новітнього Українства /Юрій Липа/. Київ
1946 /31x22/ стор.9. Відбитка.
32. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я. I. До історії
Танаїса. /План міста/. Одеса 1946. /31x22/ стор.16
і одна ілюстрація. Відбитка.
33. СТЕПАН ГАСВСЬКИЙ - "Александрія" в давній українській літературі.
Одеса 1946. /31x22/, стор.8. Відбитка.
34. МАРКО АНТОНОВИЧ - Чи були Кімерійці в Україні? Одеса 1946 /31x22/
стор.15. Відбитка.

35. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Могила князя Святослава. Женева 1946, /31x22/
13 стор. і одна ілюстрація.
36. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга восьма. Женева 1946 /31x22/ 54 стор.
і 2 ілюстрації.
37. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я: II. Антична
колонізація Приозів"я. Женева 1946 /31x22/ 20
сторн. і ілюстрації.
38. ТЕОДОР РАМНАХ - Мітридат Евпатор Базілеве Понтійський. Женева
1946. /31x22/ 14 сторн. і I ілюстр. Відбитка.
39. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я. III. Бібліо-
графія до питання про античну колонізацію Прио-
зів"я і Понизя Дону. Женева 1946 /31x22/ 16 стор.
Відбитка.
40. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Чорноморський факультет Таврійського Державного
Університету. З коррефератом Доц. Дра М. А н т о -
н о в и ч а. Женева 1946 /31x22/ 10 сторн. Від-
битка.
41. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга дев'ята. Женева 1946 /31x22/ 48 сторн.
і I аркуш ілюстрацій.
42. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Апостол Новітнього Українства /Юрій Липа/, 2-ге
вид. Франкфурт/Майн 1946 /20,5 x 14,5/ 8 сторн.
43. МАРКО АНТОНОВИЧ - Скитія і Єгипет в античному письменстві. Женева,
1946 /31x22/ 15 сторн. Відбитка.
44. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я. IV. Скільки
було Танаїсів? Женева 1946 /31x22/ 9 стор. Від-
битка.
45. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Шостиліття діяльності Укр. Суходолового, Морського
та Океанічного Інститутів. Женева 1946 /31x22/
7 сторн. і одна ілюстрація. Відбитка.
46. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я. V. Дослід-
ження Нижне-Гниловського городища. Женева 1946.
/31x22/ 19 сторн. і 1 ілюстрація.
47. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга десята. Женева 1947 /31x22/ 80
сторн. + 1 аркуш ілюстрацій.
48. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я. Досліді
сарматського некрополю та селища біля ст. Н. Гни-
ловської, Женева 1947 /31x22/ 18 сторн. і один
аркуш ілюстрацій. Відбитка.
49. ВОЛОДИМИР ГЛАЗКОВ - Козаки проблема. Женева 1947 /31x22/ 26 сторн.
Відбитка.
50. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - "Студії з історії Приозів"я. VI. Антична торгівля
на Приозів"ї. Женева 1947 /31x22/ 27 стор. і
одна мапка.
51. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з історії Приозів"я. X. Візантійська тор-
гівля та культура в Приозів"ї - басейні дону.
Женева 1947 /31x22/ 27 сторн. і одна мапка.
52. ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ - Україна й Крим в історичних взаєминах. Женева
1946 /31x22/ 44 сторн.
53. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з історії Приозів"я. IX. Демографічний
нарис сармато-алан. Женева 1947 /31x22/ 19 сторн.
54. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з історії Приозів"я. XI. Генуезько-Вене-
ційська доба 13-15 ст.ст. Женева 1947 /31x22/
18 сторн.

Українського Океанічного Інституту

1. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Великодержавні проблеми України. Київ 1942
/31x22/ сторн. 23 і одна схема. Відбитка.
2. ІВАН СВІТ - Український Національний Дім в Харбіні. Одеса-Харбін.
1943 /31x22/ 42 сторн. і 4 світлин. Передрук.

3. ІВАН СВІТ - Український далекий Схід. З передмовою та доповненнями Василя Кійовича. Одеса-Хабаровськ 1944.
/31x22/ сторн.37 і одна мапа.
4. МАПА ЗЕЛЕНОЇ УКРАЇНИ - Одеса-Хабаровськ 1944 /73x49/. Передрук.
5. ТИМІШ ОЛЕСЮК - Зелена Україна. Одеса 1944 /31x22/ ст.47 і 1 мапа.
6. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Україна над океаном. Одеса 1945 /31x22/ стор.19.
Відбитка.
7. ОКЕАНІЧНИЙ ЗБІРНИК - Книга перша. Одеса-Володивосток. 1946. /31x22/
сторн.31.
8. АНДРІЙ КАЧОР - Американська Україна. Женева 1946 /31x22/ 9 сторн.
Відбитка.
9. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Україна над океаном. Друге вид. Одеса-Володиво-
сток 1946 /31x22/ 16 стор. Відбитка.
10. ХАРТІЯ Об'єднаних Націй. Женева 1946 /31x22/ 30 сторн.
11. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Україна над океаном. Третє вид. Франкфурт/Майн
1946, 8^о, 23 сторн.
12. ОКЕАНІЧНИЙ ЗБІРНИК - Книга друга. Женева 1946 /31x22/ 41 стор. і
одна ілюстрація.
13. РОМАН КОРДА - Зелена Україна - в час другої світової війни. Женева
1946 /31x22/ 9 сторн. Відбитка.

-----:~::~:-----